НУРСӘХЕТ БАЙРАМСӘХЕДОВ

# ХОРЕЗМИ

(Бейик акылдарың дурмушындан ве ылмы дөредиҗилигинден парчалар)

Ашгабат
«Түркменистан»
1996

ББК 87.3
Б30

Байрамсэхедов Н.

Б30 Хорезми (Бейик акылдарың дурмушындан ве ылмы дөредижилигинден парчалар). — А.: Түркменистан, 1996. — 240 с.

Китапда Гүндогарың бейик алымы хем акылдары Мухаммет Хорезминиң дурмушындан ве ылмы дөредижилигинден тэсирли сөхбет ачыляр.

Йөрите редактор Шадурды Чарыев.

Б — 0301030000 — 006 ББК 87.3

«Түркменистан» нешрияты, 1996.

## АВТОРДАН

*Хорматлы окыжылар! Түркмен топрагында яшап, ажайып ылмы ачышлары, дүнйә медениетиниң өсмегине ярдам эден пикирлери орта атан герчеклериң мирасыны дүйпли өвренмек хем-де оны халка етирмек мерхеметли Президентимиз Сапармырат Түркменбашының юрдумызда адалат җемгыетини гурмак барадакы концепциясының айрылмаз бөлегидир. Элиңиздэки китап адамзада алгебра ылмыны берен бейик алым Мухаммет Хорезмиден сөхбет ачяр. Гиң көпчүлиге хас дүшнүкли болсун, китап шувлумлы окалсын диен ниет билен мен бу китапда Хорезми дөврүнде яшап гечен тарыхы шахслар билен бир хатарда өзүмче дөреден бирнэче чепер образларыма хем йүзленмели болдум. Шейдип, мен Хорезминиң кешбини хас долы хем окыжыны бейле бир ядатман ачмага чалышдым. Галанына-да талапкэр окыжыларың өзлери гөз етирер.*

*Мен шу китабың чыкмагына ховандарлык эден «Дерек» хем-де «Несихат» фирмаларына чэксиз миннетдарлык билдирйэрин.*

Мервиң 2500 йыллыгына

Шәхерден бары-ёгы ярым мензил узаклыкда, деряның боюнда өсүп отуран гүжүмиң Екеагач диен ады барды. Бу ат йөне ерден дакылманды, онуң төверекдашында, гөйдүжек гырымсылары хасап этмесең, өзүнден башга хованылып отуран дарагт ёкды. Шәхерлилер, онуң голайында ерлешен обаның адамлары Екеагажың дегрелеринде гөк-ак экин экйәрдилер, эмма агач экенокдылар. Бу селең ер Мухаммедиң йыгы-йыгыдан гелйән ериди. Ол бу тайда ине-гана ойланмага, тәзе ажайып пикирлери дүнйә индермәге мүмкинчилик алярды. Хер шахасы даяв адамың били ялы әпет гүжүмиң жана шыпа берйән сергин саясы, буланып акян Балх[1] дерясының меле сувуның якымлы шаггылдысы яш алымың сүңңүне хем калбына гүйч берйәрди. Аңрысына-бәрсине гөз етмейән гиң сәхра онуң гөвнүни ганатландырярды. Томсуң жөвзалы гүнлеринде агажың саясына гелен бадына, онуң аклы дурланан ялы болярды, ядавлыгы айрылярды.

Гүжүмиң нәвагт экилендигини, кимиң экендигини, нәче йыллар бәри селенләп отурандыгыны билйән адам ёкды. Ювашжа шемала ышылдашян, адамың элиниң аясындан хем гиң япраклара, билине ики адамың гулажы етмейән гүжүме гарап: «Догрудан хем бу дарагт нәче яшадыка?» диен совалы Мухаммедем өзүне энчеме сапар берипди, эмма муңа анык жогап тапып билмәнди. «Мениң атам дүнйә иненде-де гүжүмиң шу дуршы экен» дийип, Мухаммедиң атасы оңа гүррүң берипди.

---

[1] Мухаммет ибн Муса ал-Хорезми Амыде яны Балх дийип атландырыпдыр.



Элбетде, Мухаммет бу ере агажың яшыны өвренмәге гелмейәрди. Ол бу гожа гүжүмиң астына математиканың, астрономияның чылшырымлы меселелери барада ойланмага гелйәрди. Ол көпленч еке болмаярды. Өзи ялы яш алымларың бир топары онуң янына үйшйәрдилер, ылым, дурмуш хакда пикир алышярдылар, жеделлешйәрдилер. Екеагач яш алымларың ачык мейдандакы өзболушлы «өйүди».

Бу гезек Мухаммет Екеагажың астына тәк өзи гелипди. Ол өзүни хейжана салян гизлин арзувы барада ойланмакчыды, ол хакда хайсыдыр бир гутарныклы нетижә гелмекчиди. Йөне онуң екелиги узага чекмеди. Шәхерден бәрилигине узан улы ёлдан йүзин салып гелйән бедеви гөрен бадына, онуң үстүндәкиниң Абдылладыгына гөз етирен Мухаммет тарса ериңден турды. Өз достуның, хем-де пикирдешиниң атың жылавыны гойберип, гуша дөнүп учуп гелйәнлиги, онуң бир мөхүм хабар гетирйәндигини аңлаярды. Абдылла атың жылавыны чекен бадына, гыссаглы жедирдеди:

— Шәхерде сениң болайжак ерлериң хеммесине айланып чыкдым. Китапхана-да бардым, эмма сени хич ерден тапмадым. Ахырын, ханы гүжүмиң тейинем бир барлап гөрейин-ле дийип, бәрилигине ат салайдым.

Мухаммет Хорезми досты билен саламлашып, Гыратың маңлайыны сыпады:

— Ханы, хабарыңы бер. Алжыраңңы гөрүнйәң-ле, Гыратам гарадер болупдыр.

Абдылла ибн Барака селлесиниң ашагындан түйдүк ялы доланан бир хат чыкарып, Мухаммеде узатды.

Хатда өзүне дегишли хош хабарың бардыгыны дуйса-да, Хорезминиң бичак толгуняндыгы йүз-гөзүнден гөрүнйәрди. Хатың илкинжи сетирлерине гөзи дүшенден, онуң йүзи ягтылып гитди. Хат гысгады, шонуң үчинем оны окамак үчин көп вагт герек болмады. Яш алым Абдыллланы гужаклады, соң ене-де Гыратың ялыны, маңлайыны сыпалашдырды. Бирнәче вагт хич зат диймән, сыгрың дили ялы хаты маңлайына, йүрегине басып дурды. Шо вагт әпет гүжүмем, сувы кенарындан чогуп чыкайжак болян дәли Жейхунам

онуң гөзүне илмейәрди. Онуң үчин сыгрың дили ялы хатдан мылайым, мәхирли зат ёкды.

Абдылла атының эерини, агыздырыгыны айрып, оны өз эркине гойберди. Абдылла Мухаммет билен гүжүмиң ашагында отуруп маслахат этмегиң пикириндеди. Яш алымлар сөхбетини тутарянча, гой, ат хем бирнеме отласын.

Абдылла ибн Барака хем Мухаммет ялы математика, астрономия билен мешгул болярды. Ол гурплы адамың оглы болса-да, вагтыны бидерек гечирмейәрди. Өз өмрүни ылма багыш этмек ниети барды. Какасам онуң өкде математик болмагыны ислейәрди. Оглуның бу угурдан гүйчли алым болуп етишмеги Барака ибн Мусаның сөвда ишлерине улы пейда берерди, чүнки ол шәхериң иң гурплы тәҗирлериниң бириди. Сөвдада болса хасап-хесип гаты биләймели затды.

Абдылланың Хорезмини говы төрйәнлиги диңе бир онуң ажайып алымлыгы үчинем дәлди. Мухамметде дең-душларыны, кәрдешлерини өзүне чекйән инче бир дуйгурлык барды. Онуң билими, гызыкланян ылымлары учурсыз кәнди. Мухаммет тарыхчы, эдебиятчы, җографиячы... биленем дең җеделлешип, чекелешип билйәрди. Онсоңам, йигитлериң угруны тапмага өкдеди, хемише шоларың хошуна геләйҗек меселелери гозгап билйәрди.

Мунуң ялы укып хеммелере берленок, тебигат оны Мухаммет Хорезмә белин кемсиз эчилипдир. Бу укып оны яш алымларың чакланҗа топарына хакыкы өңбашчы эдип гоюпды. Ёлдашлары оны баштутан хөкмүнде гөрйәрдилер, ылым-билим барада маслахат сорамакдан башга-да, оңа агыран-ынҗан ерлерини чекинмән айдярдылар, машгала дурмушларында болуп гечйән тәзеликлер хакда-да өз пикирини айтмагы ондан хайыш эдйәрдилер. Шейле-де болса, Мухаммет өзүни өзгелерден ёкары саймаярды, гедемлик этмейәрди.

Абдылла ибн Барака хем Мухаммет Хорезмә улы хормат гойян, онуң голдавыны, пайхаслы маслахатларыны алян яш алымларың бириди. Олар бир молланың элинде окапдылар, бир халыпадан тәлим алыпдылар. Гоңшучылыкда яшаяндыклары үчин бу ики йигит йыгы-йыгыдан душушып, бош вагтларының көпүсини билеҗе гечирйәрдилер. Бир-бирине белетдилер. Буларың бириниң бейлекисинден гизлин сыры ёкды. Ине, бу гүнем Мухаммедиң адына хат гелен бадына, оны эесине говшурмагы Абдылладан хайыш эдипдилер.



Аслыетинде Мухаммедиң элиндәки салам хаты дәлди, чакылыкды. Хорасан велаятының хәкими Мамун ибн Решит алымы Мерве чагырярды. Чакылыкда шейле сетирлер барды: «Сениң математика ве астрономия ылымларындан оңат башың чыкяр диен хабары эшидип, сени бүтин Хорасаның пайтагты Мервде гөрмек иследик. Сениң ялы алымларың нетиҗели ишлемеги үчин бу ерде әхли шертлер бар».

Чакылыгың мазмуны Абдылла-да мәлим болансоң, Мухаммет оны сесли окап отурмады. Йөне ол бу чакылыгы көп адамың эшитмегини ислейәрди. Бегенчден яңа гуш болуп учасы гелйәрди. Ол өзүни эййәм Мервде, онуң ажайып обсерваториясында, китапханаларында, Мамуның алымлар билен гечирйән межлислеринде гөрйәрди. Шол хыяллара гапланан Мухаммет достуны гужаклап:

— Сен мени мервли алымларың межлислеринде, гөрнүкли даналарың арасында гөз өңүне бир гетирип гөр! Мен нәхили багтлы! Мен инди көп вагтдан бәри, ягны Мамун ибн Решидиң алымлара гарайшы хакда эшиделим бәри, Мерве гидесим гелйәрди. Шу гүнем шу кераматлы шәхере гитмегиң ёллары хакда екеҗе өзүм бир ойланайын диййип, шу ере гелипдим. Ине, индем гарашылмадык чакылык, хемме зат өз-өзүнден чөзүлди отурыберди...

— Сениң шатлыгыңа мен дүшүнйән, өзүмиңем гиҗе-гүндиз эдйән арзувым Мерве гитмек. Мен сени чын йүрекден гутлаян, дост, эртирден тиҗә галманам уграмагы маслахат берйәрин. Хәзир Мерве гидйән кервен көп. Кервен тапмак, кервенбашы билен гүрлешмек мениң ишим. Какам билен маслахатлашайын, белки, ол өз кервенлериниң бирине мениң өзүми баштутан белләр.

— Шейле болайса-ха, оңа етеси зат ёк. Биз ериң ягдайына середерис, белки, саңа-да Мамуның көшгүнде ер тапылар.

— Вах, бу мениңем улы арзувым, белки, Алланың өзи голдав эдэеди-дә, йөне мен какама өз ислегими айтмарын. Озал бир гезек айдып, онуң гахарыны ге-

тирдим. Какам билен бу хакда эден гүррүңимизден сениң хабарың бар ахыры! Ол мени өз янында саклап, сөвдагәр этмекчи.

— Хава, яшулуда шу хили ниет ёгам дәл. Сен бизиң халкымызың дәбине белет. «Ата кесби — огла халал» диййәрдирлер.

— Вах, муңа дүшүнйән-ле. Ата өз кәрини, хүнәрини диңе өз оглуна мирас берип билер. Йөне мениң ылым билен мешгулланасым гелйәр. Гижелерине арасса асмандакы йылдызлары сынланымда, улы леззет аларын. Ёгсамам, Мухаммет, сен астрономик зиҗиңи[1] язып тутараңокмы?!

— Дүйн кәбирини тамамладым. Астрономиядан язылан ылмы ишлер азрак болансоң, олары тайярламак аңсат дүшмеди. Мервде топланан китаплар бизиң элимизде ёк. Шонуң үчинем бу угурдан язмак иңңе билен гуйы газан ялы.

— Берекелла, гутаран болсаң боляр. Мервли алымлара окамага берерсиң, олар саңа өз бахаларыны айдарлар. Мен-ә оларын саңа гөвни етҗегини билйән.

— Хава-да, я өверлер, я-да дөверлер, шуларың бирден бири-хә болар. Эмма о тайдакы бейик математиклериң ве астрономларың танкыды мениң үчин дәри-дермандан хем пейдалы. Мервде бу зиҗлериң үстүни етирмек болар. Мениң бейле диймегимиң себәплерини өзүң билйән, достум! Ол ердәки китапханаларда гадымы юнанларың, аҗамлы, самаркантлы, бухаралы алымларың язан китаплары көп.

— Мерв хут сениң яшамалы ве ишлемели ериң. Йөне мен нәдип сениң янында болуп билерин? Ине, сен шондан хабар бер! Я «өз ишим битсе боляр, дост-ярларым өз гүнлерини өзлери гөрүберсинлер» диймекчими?

— Ёк-ла, мениң атымы еке чапянлардан дәлдигими билйән ахыры. Йөне саңа нәхили маслахат берҗегими билемок. Онсоңам, яшулыныңам гөвнүни йыкмак кын. Ол менем сениң билен дең гөрүп, сетанда-сейранда габат гелйән китапдан саңа бирини сатын аланда, менем ятдан чыкармаяр. Мен хер әдимде онуң көмегини дуйярын. Онсоңам ол сениң ылым билен мешгул болмагыңа гаршы дәл, Хорезмден чыкмагыңа гаршы ахыры.

Мухаммедиң айдянларында чигит ялам ялан ёкды. Ол Барака ага белетди. Барака Хорезминиң какасы Муса билен диңе бир гоңшы дәлди, эйсем, олар иенлери айры гитмейән достдулар хем. Арман, аҗы өлүм «мен диен» вагтында, яңы 50 яшы арка атанда Мусаны ягты жахан билен хошлашдырыпды. Иң якын достунуң өлүми Бараканы бичак гынандырыпды, достунуң машгаласына әдйән пенакәрчилигини гүйчлендирмели эдипди. Мухаммет оңа улы хормат гойярды. Шейле хем эдил эмекдеш доган ялы болуп өсен Абдылланың ылым билен мешгул болмагыны онуң өзүнден аз ислемейәрди. Абдылланың оңат алым болҗагына ынанярды. Шонуң үчинем:

— Абдылла, доган, мениң келләме бир пикир гелди. Эгер-де шу пикири дурмуша гечирип билсек, онда сен хем хөкман Мервде боларсың — диййди.

Абдылла достунуң пикирини билмәге ховлукды.

— О нәхили пикир, айт, менем билейин?! — диййип, толгунмак билен Мухаммедиң гөзлерине серетди.

— Мениң пикиримче, сениң үчинем йөрите чакылык герек бор.

— Бай, улы тәзелик айтдың-ов. Чакылык болса какамың гаршы болмаҗакдыгына менем ынанян, йөне ким мени Мерве чагырсын? Сен чагырсаң, оңа какам чынлакай әхмиет бермез, чүнки ол икимизиң егре достдугымызы билйә...

— Бу ягдая мениң хем аклым чатя. — Мухаммет Абдылланың сөзүни бөлди. — Сен гүррүңиң ызыны диңле! Мен Мерве барамсоң, абрайлы алымлар билен таншарын, олара сен хакда, сениң зехиниң хем-де хөвесиң барада айдарын. Белки, хөкүмдарың өзи биленем гүрлешип, биздәки яш, эмма ылымда өз сөзүни айдып билҗек алымлар хакда пикир алшып болар. Шейдип, саңа йөрите чакылык хатыны алып болса герек. Хөкүмдарың иберен чакылыгына болса бу желагайларда «ёк» диен тапылмаз. Ине, шуҗагаз ёл-а бар — диййип, достунуң эгнине достларча какып гойберди.

— Сениң бу диййәниң болайса-ха, оңа етеси зат ёк. Йөне, нәбилейин, мениң герек ерим ёк болаймаса.

[1] Зиҗ — астрономик таблицалар.

Герек болсам, онда менем эййам чагырардылар ахыры.

— Өзүң билйәң, кимдир бири ятлатмаса, хөкүмдар бизиң алымларымызың хеммесини танаянам дәлдир. Мениң пикиримче, хемме зат оңат болар, саглык болса Мервде билеже ишләрис. Мамун ибн Решит алымлар үчин харажат чыкармакда элн ачык адам диййәрлер.

— Муның догры., Арада Мервден гелен бир тәжир бизде мыхманчылыкда болды. Ол Мамуның какасы Харун Решидем, онуң какасы Мансур хем ылма-билиме пенакәрчилик эдипдирлер, алымлары оңат гөрүпдирлер — дийип гүррүң берди.

— Достум, мен Мамуның какасына-да, атасына-да белет. Мен олар хакда көп окадым. Атасы мусулман дүнйәсиниң пайтагты Багдадың дүйбүни тутуп, оны улы шәхере өврен адам. Харун Решит болса «Пайхас өйүни» дөредип, оңа гүйчли алымлары йыгнап, гадымы юнан алымларының, румлыларың, хиндилериң иң оңат китапларыны терҗиме этдирйәрмишин.

— Гөрйән велин, шол тохумың хеммеси ылмың ве медениетиң муштагы өйдйән. Бизде мыхманчылыкда болан бир тәжир шей дийди. Йөне сениң сөзлериң Багдат барада пикирленмәге межбур эдйәр. Мен Багдат адамзат дөрәли бәри бардыр дийип пикир эдйәрдим. Эгер-де оны Мамуның атасы эсасландыран болса, онда ол Мервден яш шәхер болуп чыкяр.

— Элбетде, Мерв мүң йылдан хем көп вагт бәри гүлләп отыр. Багдадың эсасландырыланына болса хениз кырк йыл хем боланок.

— Мухаммет диййән-ә, Багдат шәхерине бармак, белки, бизе-де миессер болар, бу хакда сениң пикириң нәхили?!

— Достум, мениң пикирим тизрәк Мерве дүшмек, сенем шол хыялда ялы-ла. Мамуның янына бир барсаң, галан затлары соң гөрүбермели болар. Йөне сен хер зат этмели велин, мениң билен биле гитмели. Какаңа «Мен кервен алып гидейин хемем Мухаммеди көшге ерлешдирип гайдайын» дийсең, гаршы болуп дурмаз. Кервенбашы болуп сен Булгарлара-да гидип гелдиң, бу угурдан тежрибәң бар. Белки, чакылыгам өзүң алып гайдарсың. Мениң билен биле барсаң, гүрлешмек хем аңсат болар., «Мени алып гелен йигит хем оңат алым, шу ерде уланылса кем болмазды» дийсем, ерине дүшәймегем эхтимал — дийип, келлесине гонан чыкалга Хорезминиң өзем аз бегенмеди.

Абдылланың йүзи ачылып гитди.

— Шу пикириң эрбедем дәл. Белки, Худайым, диениң болсун, достум...

Абдылла ене-де бир затлар дийжек болды велин, Гыратың хайкырып кишңемеги онуң үнсүни бөлди. Алымларың икисем бедеве тарап йүзлерини өврүдилер. Бедев улы ёла үшерилип середйәрди. Ёлда ики атлы гөрүнди.

— Хон-ха, Хүсейин билен Махмыт хем гелйәр. Оларам чакылык барада эшидендирлер — дийип, Абдылла Гырата тарап ылгады, чүнки ол кишңәп, атлылара мейил эдип ураплды.

Гыратың васпыны нәче этсеңем аз. Хорезм этрабында онуң өңүне чыкан ат болманды. Ол чапышыгың, той-дабараларың безегиди. Адамлар хайсыдыр бир аты өвселер: «Шу ат Бараканың атындан кем дурмаз, йөне идегини етирмели, оңат сейислемели» диердилер. Эмма бу Гырат соңкы ики йыл бәри чапылман, хөвүр аты хөкмүнде уланылярды. Гысракларыны хөвре тойжак болуп, Абдыллалара гелйән көпди. Той-дабараларда улы байраклара мынасып болуп йөрен бедев хәзир хем өз эесине гирдежи барыны гетирйәрди. Йөне Барака аганың машгаласыны бедевиң гетирйән гирдежиси дәл-де, атың ат-овазасы гувандырярды.

Абдылла ылгап барып, Гыратың бойнундан гужаклап, оны бирнеме көшешдирди. Шейле болса-да, бедев голайлашан атлылара тарап дызаярды.

— Мухаммет, сениң янында агыздырык ятыр, кын гөрме-де шоны гетир! Агыздырыклаймасак, инди бу ат бизе башартмаз.

Хорезми ятан агыздырыгы алып, достуның янына ылгады. Оңа ченли Хүсейин билен Махмыдам гелип етдилер. Олар атдан дүшүп, яш алымлар билен эллешип саламлашдылар. Хүсейин Махмытдан бир-ики яш улуды. Ол дини мекдепде Мухаммет хем Абдылла билен окапды. Махмыт болса мекдеби олардан ики йыл соң тамамлап, Хорезми дагы ялы билимлери эле алмак ишини өйде довам этдирипди. Хүсейин яш

алымларың йыгнанышыкларына-да гатнашярды. Ол эдебиятчы хем-де шахырды. Шыгыр окамакда онуң өңүне гечип билйән екеже адамам ёкды. Онуң лабызы, ёгнас сеси барды. Хайран галмалы, Хүсейин шейле бир яткешди, шейле бир яткешди, хич ким билен деңәр ялы дәлди. Ол диңе бир өз тошгусыны дәл-де, эйсем бейлеки шахырларың шыгырларынам ятдан окарды. Онуң элине кагыз алып, гошгы оканыны гөрен ёкды.

Саглык-аманлык сорашылансоң, Хорезми:

— Йигитлер, бу түн биз душушмагы вадалашмандык-ла. Я өзүңиз келлелери бирнеме ачмак үчин гезеленже чыкайдыңызмы?! — дийип, гүррүңе башлады.

Эйсем-де йигитлериң бу ере гезеленже гелмәндиклерини Мухаммет билмән дуранокды. Йөне оларың өзлерини геплетмек, пикирлерини билмек ислейәрди. Хүсейин Хорезмә белетди, тәзелиги онуң өзүниң айтмаҗагыны, йигитлериң нәме үчин гелендиклерини хем билйәндигини аңярды. Шонуң үчинем ол мүйнсүз йылгырды. Мухаммеди габап башлады:

— Мухаммет, ат ойнатмасана, бизиң нәме үчин геленимизи билип дурубам, сыр береңок-ай. Бу болшуңа мен-ә хайран. Я сен биз билен маслахатлашман, бизиң пикиримизи билмән гидиберҗекмидиң?

Хүсейиниң сесинде өйке-игенч дуюлды. Махмыт сесини чыкармаса-да, онуң хем толгуняндыгы, Хүсейин билен бир хөрпден гопяндыгы йүз-гөзүнден гөрүнйәрди. Хорезми өз херекетини гелшиксизрәк гөрүп, дөрән ягдайдан тизрәк баш алып чыкмакчы болды.

— Йигитлер, гөвнүңизе деген болсам, гүнәми гечиң! — Ол хошамай йылгырды. — Хүсейиниң бар еринде тизлин сыр болуп билмез-ле, түвелеме, ол ериң ашагында йылан гәвүшесе-де билйә.

Мухаммедиң дегишмеси дартгынлыгы говшатды. Сесини чыкарман дуран Махмыт хем йылгырды. Ол Абдылланың инисиди, Абдылланың өзи ялы орта бойлы, тегелек йүзли дыкызҗа йигитди. Махмыт математикди, йөне Барака ага онуң бу ылымдан улы үстүнлик газаныпы билҗекдигине бейле бир ынанып дуранокды.

— Хүсейин билен өймүзе бардык. шол ерде-де Абдылланың саңа хош хабар алып гайдандыгыны эшитдик — дийип, Махмыт дил ачды.



— Хава-да, бу Мухаммет ибн Муса Хорезми үчин хош хабар, йөне мен-ә бегендирип дуранок. Үлкәмизиң оңат алымының Мерве гитмеги мениң хошума геленок. Юрдумызың ат-абрайыны арша чыкарып билҗек адамыны йитирмек бизе өрән агыр дүшмезми?!

Хүсейиниң ярым дегишме әхеңинде айдан бу сөзлери Хорезмини чынлакай жогап бермәге межбур этди.

— Хүсейин, үлкәмизде математика ылмының өсмеги мениң хызматым дәл, сен оны говы билйәң. Бу бизиң халыпаларымызың биз үчин дөреден шертлериниң мивеси. Мениң гиденим билен Хорезм математиксиз галмаз. Ине, Махмыт, онуң билен окаян оғланлар бар. Оларың арасында бу ылмы өсдүрҗеклер аз дәл ахыры...

Гүррүңе Гыратың агыздырыгыны мәкәм тутуп дуран Абдылла гошулды:

— Хүсейин, Мухаммет башга бир юрда гиденок. Бу бир. Онсоңам онуң Мерве барып, өз юрдуның абрайыны артдырмак үчин көп иш эдип билҗекдигине мен ынанян. Достумызың адының ызына «Хорезми» сөзүниң гошулмагының өзи онуң нирелидигини хеммелере айдып дурманмы эйсем?!

— Абдылла, сениң айдянларың догры, йөне Мухаммет шу ерден гитсе, Хорезмиң ылмы-билими, медениети хоссарсыз галайҗак ялы болуп дур. Сен билйәң-ә, биз эдебият билими хакда-да Мухаммет билен пикир алшып билйәрис. Бу диңе бир математик дәл ахыры — дийип, Хүсейинем өзүниң мамладыгыны делиллендирҗек болды.

— Достлар, гелиң давалашып отурмалың! Ене-де маслахатлашарыс. Сизиң гөвнүңизи йыкып билмен — дийип, Мухаммет сыпайычылык этди. Йөне Абдылла пикирини довам этди:

— Бейле дәл, достлар! Мервден Мухаммеде чакылык гелмеги хеммәмиз үчин багт. Диймек, Мервдәкилер Хорезмде ылмың-билимиң бардыгыны ыкрар эдйәрлер. Бу мүмкинчиликден пейдаланмалы. Велаятың пайтагтына гидип билсек, биз хем гитмели...

— Сениң арзувың хыялыдыр-ла, какам сени хич ере гойбермез. Сен онуң сарсмаз сүтүни ахыры — дийип, Махмыт агасына дегди. Абдылла инисиниң сөзлерине әхмиет бермеди:

— Шу вагт бизиң хеммәмиз Мухаммеде Мерве

гитмәге ярдам этмели. Галаныны соң гөрүберерис. Йөрүң, гайдалың! Гой, Мухаммет бу ерде галсын, йнкирленсин. Биз гелип, онуң ялңыз отурып ойланмак ниетини боздук — дийип, Абдылла Хүсейин билен Махмыда йүзленди.

— Достлар, мениң пикир-аладам Мервде ишлейән алымлара гошулмакды. Шонуң аладасы шу гүн мени гүжүмиң астына гетирди. Мениң Мерве гитмегиме сизиң үчиңизем разы герек? — дийип, Мухаммет Хүсейиниң йүзүне йылгырып серетди.

— Ай, нәме, көпчүлик нәме дийсе, менем шо дийлен билен болмалы боларын-да. Маңа галса-ха, сени Хорезмден бир әдимем даша чыкарҗак дәл.

— Көпүң диени билен ылалашян болсаң боляр. Хүсейин җан, башга сенден хич зат талап эдиленок — дийип, Абдылла Хүсейини чакман дуруп билмеди.

Хүсейин достуның дегишйәндигини билсе-де, оны җогапсыз галдырмаҗак болуп:

— Абдылла, сенем-ә, достларың үстүнден гүлмесең, эдил атың чыкмадык ялыдыр — дийди.

— Достум, сен билйәң-ә, Гырат хемише чыкяр. — Абдылла атың бойнуны, маңлайыны сыпалашдыран болды. — йөне мен сениңем хич затда, хич кимден ыза галмазлыгыңы ислейән. Бу гүн сен утдурдың. Зыяны ёк, эрте сениң гепиңем ёл алан вагты болар.

Айдылян затларың дегишмедиги гөрнүп дурды. Шонда-да бу гүррүң Хүсейине ярамады. Онда түркмене махсус болан тыңырлык барды. Сәхелче зада гахары гелйәрди, соңкы айтмалы зады өңүнденем айдайярды. Гахары велин деррев ятярды, эден гүррүңине соңра өкүнйәрдем. Бу сапар хем шейле болды. Хүсейин:

— Абдылла, сенем хемме меселеде өңдедирин өйтме, Гырат хакда-да өвүнме. Онуң йындамлыгы Барака аганың хызматыдыр. Сен болсаң оны чапып хем билеңок. Сениң багтыңа Алы җан бар, шо болмаса Гыратың хем чаңа гарылаймагы ахмал.

Мухаммет Хүсейиниң сөзүни бөлмәге меҗбур болды, чүнки онуң хас бидерек затларам айдаймагы эхтималды. Өзи оңат эдебиятчы, зехинли шахыр болса-да, гахары геленде акыллы түрлемеги Хүсейин башармаярды. Бу онуң иң улы кемчилигиди.



— Хүсейин, гойсана, мундан-да бир геп болдумы?! «Алы җан болмаса, Гырат чаңа гарылар, онуң йындамлыгы Барака аганың хызматы»... Чага ялы гүррүң эдйәң. Абдылла сени товы гөрйәр. Гөрйәңми, ол гүлүп дур, сениң гахарыңы гетирҗек боляр. Сен болса чының билен гызярсың. Ханы, йөрүң, гайдалың! Мен кимиң янына мүнейин, хова-да гызды, агшама ченли галып отурмайын, этҗек пикирими биле этдик — дийип, Мухаммет Махмыда тарап әдимләп угради.

Гырата артлашмак боланокды, Махмыдың мүнүп гелен алашасы болса иш малыды. Шонуң үчинем Хорезми алаша мүнмекчиди. Хич ким хич зат диймеди. Эмма Хүсейин бир аягыны атың үзеңңисине етиренде, Абдылла онуң бейлеки аягындан галдырып гойберди велин, хеммелер хезил эдип гүлдүлер. Хүсейин яз ялы язылып гитди. Ол хеммелерденем көп гүлди.

* * *

Чакылык алан гүнүниң эртесем, ене бир хепдеден соңам Мухаммет Мерве уграп билмеди. Гүррүң кервенде дәлди, кервениң Мерве уграмаян гүни ёкды. Геп Абдылладады, онуң какасы Барака агада-да дәлди. Яшулы яш алымларың теклибини ики эллэп голдапды. Мухаммедиң эҗесем, онуң доганларам гаршы болмадылар. Олар чакылыгың геленине Мухаммедиң өзүнден аз бегенмедилер, чүнки алым инди учурым болупды, хөвүртгесинден чыкмалыды. Хорезм оңа билим берди, алымлыга етирди, эмма гелҗекки улы ачышлар үчин ол дарлык эдйәрди. Ол улы шәхерлере, ылым-билим үчин харажат гайгырылмаян ере гитмелиди. Шонуң ялы ериң бирем Мервди. Шонуң үчинем өйдәкилер Мухаммедиң арзувының хасыл болҗагына бегенйәрдилер.

Мухаммедиң вагтында ёла дүшүп билмәндигиниң себәплери башгады. Ол чагалары окадярды, яш алымларың йыгнанышыкларына баштутанлык эдйәрди. Өз окувчыларыны, кәрдешлерини ташлап, сесини-үйнүни чыкарман, оларың арасындан гыл согрулан ялы болуп чыкып гидибермек алымың выждаңы билен бир ере асла сыгышҗак зат дәлди. Ол өз ерине адам тапып, бу ишлери оңа табшырмалыды. Элбетде,

Абдылла онуң ерини тутуп билерди, йөне онуң хем гөвни Мамуның көшгүндеди. Шонуң үчинем чакылык алан гүнүниң эртеси бу меселәни Абдылла билен маслахатлашмак үчин оларың өйүне барды.

Абдылланың өйи улы чарбагың ичинде, какасының улы тамының янындады. Ики тамың арасында ховуз барды. Ховзуң даш-төверегини депелери гөге етип дуран ак дереклер гуршап алыпды. Оларың саясы ховза-да, тамлара-да дүшйәрди. Чарбагда миве берйән алма, гаралы, эрик ялы агачларам көпди.

Абдылла өйдеди, ол Мухаммедиң гелерине гарашып отырды. Шонуң үчинем мыхман саламлашып, өйүң төрүне гечип отуран бадына, Абдылланың иниси, Алы ичи ир-иймишден долы табагы элинде гелип, Абдылла сачак язды, мивели терип гапыдан гирди. Абдылла сачак язды, мивели табак онуң үстүнде гойлансоң, Алы Мухаммеде элини узадып саламлашды.

— Чапыксувар, ягдайларың нәчик? Салыхларың тоюнда хезил бердиң. Сениң ызыңдан гелйән тозана гарылды. Берекелла, иним, биз саңа гуванярыс — дийип, Хорезми ики йыл мундан озал болан ваканы ятлап, Алыдан хошалдыгыны билдирди.

Алы Барака аганың үчүнҗи оглуды, онуң 16 яшы барды. Бейлеки вагтлар көп мүнмесе-де, ат чапышыгы махалы Гырат хемише Алының элиндеди. Чапышыкларда ата яшырак, еңилрәк йигитлери мүндүрмек дәби өңден барды. Алы хем бейлеки доганлары ялы, Мухаммеде улы хормат гойярды. Айры-айры дерслер боюнча сапак берйән мугаллымлар билен пикир чапразлыгы дөрән вагтында Мухаммедиң янына ылгарды. Бир сапар:

— Бу меселәни Абдылла я-да Махмыт билен чөзсеңем боларды — дийип, Хорезминиң әден беллигине:

— Олар «шуҗагаз совала-да җогап тапып билеокмы?» дийип игенйәрлер, кавагт болса «моллам айданы билен болубер» дийип, йүзүми аляр. Сен билен гүрлешемсоң, маңа хемме зат айдың болайяр — дийип җогап берипди. Мухаммет бу гүррүңе йылгырып:

— Ханы, боляр, онда диңле... — дийип, орта атылан меселе хакда гиңден дүшүндириш берипди.

Мухаммедиң Абдылла билен Махмытдан артыкмач ене бир тарапы барды. Хорезми хакыкы мугаллымды,



чагаларың билим дереҗесини, айратынлыкларыны ап-аңсат аңып билйәрди. Доганлар оңат окасалар-да, ылымдан баш чыкарсалар-да, меселәни Мухаммет ялы дүшүндирип билмейәрдилер. Олар окувдан, ылмы җеделлешиклерден бош махалларының хеммесини диен ялы какаларының дүканларында, эдарасында гечирйәрдилер, хасап-хесип ишлерине көмек эдйәрдилер, көп халатларда йөнекей сатыҗының ишини-де эдйәрдилер.

Алы Хорезминиң сөзлерини җогапсыз галдырмады:

— Агам, саг болуң, хемме зат оңат. Алың, ир-иймиш ийип отуруң, мен нахарың угруна чыкайын. Какам диймишлейин: «Гарны дока — бела ёк». Нахар башында гүррүңимизи довам этдирибериң — дийип, улуларың җогабына гарашман, чалтлык билен җайдан чыкды.

Мухаммет йылгырып отурышына:

— Абдылла, Алы диңе бир оңат чапыксувар дәл. Бу иниң алчак хем-де дүшбү йигит, түвелеме, гелҗеги улы — дийип, өз гуванҗыны мәлим этди.

Абдылла достуның пикирини макуллады:

— Алының яткешлигем зор. Онуң математикадан нәхили баш чыкарянын-а билемок велин, халк дөредиҗилигини оңат билйәр. Роваятлар, эртекилер, накыллардыр аталар сөзи Алының оңат гөрйән затлары. Ол оңат шахыр болармыка өйдйән. Эдйән гүррүңлеринде накыллары, аталар сөзүни көп уланяр.

— Түвелеме, билимлериң хемме угрундан-да өз деңдушларындан сайланя. Ол математиканам, астрономиянам, географияны-да хич кимден кем биленок. Йөне бизе өз шахырымызам герек. Гой, ол эдеп билен чуңрак мешгул болсун. Бу угра онуң хөвеси улы.

— Гөрерис-дә, шу гидишине гитсе-хә, шахыр болаймагам мүмкин. Онуң ики-еке шыгырларынының бардыгыны билйән, йөне маңа хич зат гөркезенок. Арада Махмыдың янында үч-дөрт бейт шыгыр окапдыр. Шыгырларыны Хүсейиниң янында хем окамага оңа маслахат бердим.

— Нәме дийди?

— Агам, менде Хүсейине окап берер ялы шыгыр ёк, ол хакда диңе арзув эдйән, «арзувсыз адам ганатсыз гуш ялыдыр» — дийди.

— Гөрйәмиң, ол язан шыгырларыны башгалара

гөркезмеги хениз ир диййип хасап эдйәр. Оны тысса-малы дәл. Вагты гелер, шонда Алы билбил ялы сай-рар. Илкинжи ылмы макаламы өз моллама гөркезишим мениң ядымда...

— Ол-а мениңем ядымда. Сен оны моллаңа берип билмән, 15 — 20 гүнләп яныңда гөтерип гезипдиң.

— Сениң билйәниң 20 гүн. Мен ондан хем көп вагт озал макаланы язып гутарыпдым, хер гүн яныма алмагы йүрегиме дүвсем-де, эдип билмейәрдим. Моллама экидип берсем, «Мухаммет, сениң мунын-а болмандыр, ылмы иш язжак болуп йөрмесене, сен языланлара оңат дүшүнип билсеңем өзүңи багтлы хасап эдәй!» дийәйжек ялы болуп дурды.

— Ай, ичинден нәме пикир эдениңи билмедим велин, зиҗиңи узаданда, эллериң сандырап, йүзүң гызараныны-ха өзүм гөрдүм — диййип, Абдылла хезил эдип гүлди.

Гапы ачылып, Алы жая гирди. Ол бугарып дуран товуклы палавы сачагың үстүнде гойды-да:

— Ханы, элиңизи ювуң-да, палавың башына гечиң, «Гуры сөзден палав болмаз...» дийипдирлер, гарныңыза этли-яглыжа бир зат атмасаңыз, гепиңиз баша бармаз — диййди-де, гапдалда дуран ичи сувлы күйзә голуны узатды, алымларың эллерине сув акытды. Соңра:

— Ишдәңиз ачык болсун! — диййип, чыкып гитди.

Оны саклажак боланам болмады, чүнки Алының янларында отурып, чөрек иймежекдигини оларың икисем билйәрди. Яш йигидиң янларында отурып тагам иймегини буларың икиси хем оңлажак дәлди, себәби өңден гелйән дәп шейледи. Ики дост палав башында дүйнки гүррүңлерини довам этдилер. Мухаммедиң орнуна галмалы адамы кесгитледилер. Шейдип, улы бир меселәниң чөзгүдини тапып гойдулар...

Хәзир кервендәки иң гүйчли инериң гапдалында асылан себедиң ичинде мавы асмандакы патрак ялы болуп дуран йылдызлара сын эдип ятан алым шу затлары гөз өңүнден бирин-бирин гечирйәрди. Дүйәниң бейлеки тарапындакы себетде болса Абдылла ятырды. Гүнүң көп бөлегини атың үстүнде гечирен кервенбашы уклапды. Хорезминиң болса гөзүне укы гелмейәрди. Ол соңкы гүнлерде эден ишлерини, башдан гечирен вакаларыны акыл элегинден гечирйәрди. Олар алымы иркилмәге-де гоймаярдылар.

Хава, Абдылла билен эдилен маслахатдан бәри ики гүн гечипди. Хорезми окувчыларыны йыгнап, өзүниң Мерве гидйәндигини, ерине болса Ахмет Салыхың галяндыгыны айданда, яшларың арасында нәразылык говры турупды. Эмма кынчылык билен болса-да, олары көшешдирмек Мухаммеде башардыпды.

Яш алымы кын ягдая салан башга бир чылшырымлы меселе-де барды. Мунуң шейле кын болжакдыгы Мухаммедиң күйүне-де гелмәнди. Рейхана билен хошлашмалы боларын өйтмәнди. Йөне нәче ызалы болса-да, эртир кервен билен Мерве ограмалыдыгыны Рейхана айтмалыды.

Ине, хәзир олар Рейханаларың өйүниң голайындан гечйән япжагазың боюндакы тал агажының дүйбүнде, чайрың үстүнде аяк үстүнде дурлар. Хорезминиң өңүнде орта бойлы, бугдайреңк, ат йүзли, гара гөзли, гара гашлы йөнекейже гыз сүлмүрәп дур. Онуң саҹында хына, гөзүнде-гашында сүрме ёк. Гыз бурнуна хаплап урян хошбой ыслы сувлары хем сепинмәндир. Эмма Мухаммет үчин ондан гөзел, ондан якымлы гыз дүнйәде ёкды. Хей, ол бу гызың гөвнүне дегип билерми?! Хей, ол ынжадылмалы гызмыдыр?! Элбетде, ёк. Шонуң үчинем йигит гүррүңи нәмеден башлажагынам билмеди.

Мухаммет Рейхананың ики элинден тутуп, гепләп билмән дымярды. Мухаммедиң сандыраян эллеринден, гамгын гара гөзлеринден бир алҗыраңңылыгың баргамгын гара гөзлеринден бир алҗыраңңылыгың барлыгына гыз деррев гөз етирди. Мухамметдәки бирахатлык оңа-да гечди. Ол бу ягдая узак чыдап билмеди:

— Ери... оглан, саңа... нәме... боляр? — диййип, толгунып гүррүңе башлады. — Мен сениң... эллериң... сандыраян вагтыны гөрмәндим-ле... Бу гүн нәме болды?..

Мухаммет шу хили чыкгынсыз гүне озалам бир гезек дүшүпди, йөне оны Рейхана дуймандыр. Көп вагтлап ызына дүшенсоң, Мухаммет оңа душушмагы теклип эдипди. Шол душушыкда хем өзүниң сөйгүси хакда айдыпды. Өз дуйгусы хакда айтмак яш алыма аңсат дүшмәнди, эмма голларындан тутмансоң, онун ягдайы Рейхана хәзирки ялы болуп дуюлманды...

Хорезми Рейхананың совалына нәме дийҗегини билмән яйданярды. Рейхана голларыны чекип алды-да, иң соңкы сапар душушян ялы:

— Мен бу багтың узага чекмеҗегини озалам билйәрдим. Сен мешхур алым билен өз ыкбалыңы өмүрлик баглап билмерсиң, шонуң үчинем оны өзүңе өвренишдирме, янып-көйме дийип, мен өзүме көп сапар маслахат бердим. Эмма боланок. Тей боланок. Сен сәхелче ышарат этсең, ылгап, шу талың ашагына гелйәрин...

Онуң гарамык ялы гара гөзлеринден акян яш Хорезминиң багрыны парран дилди. Ол хас хем алҗырап, нәме дийҗегинем билмән, мәхрибаныны гуҗагына гысҗак болды, эмма онуң гөвнүне дегмекден горкуп, элини узадып билмеди. Рейхана хоркулдап аглаярды. «Инди муңа хич зат диймесемем болар, эдилҗек гүррүңи эййәм аңандыр, чүнки мен Мерве гитмек барадакы арзувымы хер сапар душушанымызда айдярдым. Эзизим мениң пикирлерими сесини чыкарман кабул эдйәрди» диййип, Мухаммет ичини геплетди.

— Сениң Мерве гитмек барадакы ислегиң хасыл боляр өйдйән, сен ачык айдыбер, мен аҗы болса-да, хакыкаты билмек ислейән!

Хорезминиң дили айланмаян ялыды, ол гепләнокды, йөне йүрегиниң ургусы гүйҗәпди. Оны Рейхана лал ялы болуп дураныданам оңат дуйды. Ол сесини чыкарман аглады. Мухаммет сөйгүлисини көшешдирҗек болуп дызамады. Мухаммет гелҗек хакда пикир эдйәрди. Ол ылым диййип өз догдук депесини, сөйгүлисини, доган-гарындашларыны ташлап гидйәрди. Бу сергезданчылыгың соңы нәме билен гутарар, эзизлерини соң ене-де гөрерми-гөрмезми, гөзел Рейханасыны шу талың ашагында багрына басмак, чаганыңкы ялы пөкгерипҗик дуран лебинден сормак, мар ялы гара сачларыны сыпамак оңа миессер эдерми-этмезми? Соваллара җогап тапмак кынды, яш алым түмлүге середйән ялы агыр хала дүшүпди. Шонуң үчинем, «әлиме дүшдүң, инди сени асла сыпдырман, мениң гуҗагымда хемишелик галмалы боларсың» диен дуйгы билен гызы гарса гуҗаклап, шейле бир гысды велин, гызың чепикси гөвреси йыгрылып, деми гысылып гитди. Эмма Мухаммет хич зады дуянокды, гызың сыпҗак болуп эдйән херекетлери онуң бадыны ятырман, әйсем хыжувыны артдырярды. Ахырда:

— Гойбер, оглан, өлдүрдиң-ле — диййип, ики эли билен сөйгүлисиниң гурсагындан батлы итип уграды. Диңе шондан соң Мухаммет өзүне гелди. Рейхананы гойберди.

Инди ол геплемелиди, иң эй гөрйән ынсанына бир зат диймелиди, оны көшешдирмелиди. Бу болуп дуршы онуң өзүне-де ярамады, «бейдип мүззерип дурҗак болсаң, сенден алым болмаз, хич ере гидибем билмерсиң, оңлы зат языбам» диййип ичини геплетди. Эмма Рейхана айдар ялы сөз тапмады.

Рейхана япҗагазың башында аягыны сува сокуп отурды. Ол Мухаммедиң хем отурарына гарашярды. Йигит велин ховлуганокды. Яш алым ойланярды. Рейхана оны гыссамады, сесини чыкарман, дерлән эллерини совуҗак сува ювуп отырды. Хорезм түркмен топрагының иң салкын ери болса-да, томсуна онуң ховасы ыссы боляр, йөне агшамларына салкын дүшйәрди. Мунуң бейле болмагы, белки, бол сувлы Балх себәплидир. Рейхана хәзир шол салкынлыгы дуйярды. Эмма Мухаммет билен болан гүррүң салкын сувуң леззетини дуйдуранокды. Инди ол сөйгүлисиниң ахыркы сөзүне гарашып отырды.

Гутарныклы бир нетиҗә гелен Мухаммет Рейхананың гапдалына чөкди:

— Эзизим, мен сең билен өмүрлик хошлашамок ахыры, йөне хәзир өзүм билен алып гидип билҗек дәл. Өзүң билйәнсиң, мунуң себәби көп.

Рейхана Мухаммедиң догры геплидигини, келлесини кесәйселерем ялан сөзлемеҗекдигини, ар-намыслы йигитдигини билйәрди. Олар инди үч йылдан говрак вагтдан бәри пынхан ерде саташярдылар. Эмма Мухаммет еңлеслик этмейәрди. Ол йыл ярымлап, Рейхананың элинденем тутманды, диңе яңы-яңылар онуң голундан тутуп башлады. Онда-да гызы ынҗытмаҗак, онуң мертебесини песелтмеҗек болуп, диңе душушанларында хем-де хошлашанларында шу нысак йөрейәрди. Сувҗук сөзлер яш алымың агзындан асла чыкмазды.

Мухаммет гечен гүйзде той эдип, Рейхананы өз дулуна гечирмекчиди. Мухаммедиң какасы Муса-да, гызың әҗеси Түркана хем той тутмагы оңладылар,

оңа тайярлык гөрүп башладылар. Эмма ажы өлүм яшларың тоюны бозупды. Муса ага гарашылман дурка арадан чыкыпды. Халкың арасында йөргүнли болан дәбе гөрә, какаң йылы гечйәнчә, той этмек болануокды. Хорезми өз халкының бейлеки дәп-дессурлары ялы, бу дәби хем сылаярды. Шонуң үчинем, Рейхана билен болан нобатдакы душушыгында:

— Эзизим, нәтжек, бу затлар пелегиң ишидир. Ол бизиң тоюмызы бирнеме ыза чекмек исләндир. Биз сабырлы болмалы, «Сабырлының иши оң болар» дийипдирлер. Саглык болса, тоюмызы гелжек йылың гүйзүнде тутаярыс — дийипди. Гызың өзем шейле эдиләнини жай гөрйәрди.

— Менем, эжемем шейле пикирде. Сизиң өйүңүзде яс тутулян пурсатда, хей, мен той эделиң диеринми? Нәче гарашмалам болса, мен гарашарын, мен сизден башга адама гөвүн берип билмерин, Мухаммет!

Бу сөзлере Мухаммедиң гөвни галкынды.

— Эзизим, мен Мерве гидейин, ерлешейин, көшгүң, алымларың ягдайыны билейин. Бу затлары билениимден соң, бир-ики ай җогап алып гелерин, той тутарыс, онсоң мен сени кежебә мүндүрип, юрдумызың гадымы шәхери болан Мерве алып барарын.

Бу сөзлери өрән ынамлы айдан Хорезми айың хемде йылдызларың ягтысына Рейхананың овадан гөзлериниң шатлыклы учганаклаяныны гөрди. Өз айдан сөзлеринде ялан затларың ёкдугыны тассыкламак үчин, хениз Рейхана дил ярып етишмәнкә:

— Сен мениң айданларыма ынанай, мен хич хачан сенден башга гызы сөйүп билмен. Мен дүнйәде үч зады сөййән: ылмы, эжеми хем-де сени. Шу үчиүч зады мениң үчин хемме зат. Сиз мениң иманым, ынсабым — дийип, сөйгүлисине голларыны узатды.

«Иман», «ынсап», «выждан» диен сөзлер Мухаммет үчинем, Рейхана үчинем иң мукаддес сөзлерди. Яш алымың шу сөзлери диле алмагы Рейхананы пагыш-пара эретди:

— Мен саңа өзүме ынанышым ялы ынанян, йөне сениң бирден Мерве гидибермекчи болмагыңа тийылян. Сени җанымдан эзиз гөрйәндигим үчин бирден йитирәймәйин дийип горкян — дийип, Рейхана өзүне узан эллере памык ялы юмшажык эллерини берди.

Мухаммет сөйгүлиси билен айрылышмак нәче кын



болса-да, хошлашмак вагтының гелендигине дүшүнип, еринден турды. Ол Рейхананың эллерини гойбермән, онам еринден турузды.

— Йөр, инди Түркана дайзаның янына баралы, мен онуң биленем хошлашайын — дийип, гызың голларыны гойберип, ковшуни геймәге май берди.

Элбетде, хошлашмак үчин Мухаммет телинлигиниң өйүне гөни гелен болса-да боларды. Йөне, Рейхана билен икичәк гүрлешмесе, оңа хемме айтжак задыны айдып билмезди. Инди велин икисем бир пикире гелдилер. Инди гызың энеси билен гүрлешмегем кын болжак дәлди. Түркана дайза хем Мухаммет Хорезминиң пикири билен ылалашды:

— Хава-да, сен бу вагт Рейхананы әкидип билмерсиң. Ол ерде машгала болуп яшамак үчин ягдай болаянда-да, сиз хениз машгала гураңзок. Ики-үч ай «хай» диймән гечер. Гелерсиң, улы той эдерис. Той өмрүңиз өтйәнчә ядыңыздан чыкмаз — дийип, Түркана дайза яшлара гөвүнлик берди. Бу сөзлер, догруданам, сөйгүлилери галкындырды.

Дүнйәде иң эй гөрйән адамсыны дервезәниң агзына ченли уградып, онуң билен хошлашанда Рейхана:

— Йүрегим хемише сениң янында, гөзлеримем ёлда болар. Шуны билип гойгун, Мухаммет! — дийди.

Ол гапыны чаласын япып, Мухаммедиң гидерине гарашман, ызына доланды. Алым болса сөйгүлиси тәжая гирйәнчә, кичижик дервезәниң агзында онуң ызындан гарап дурды...

«Йүрегим хемише сениң янында, гөзлеримем ёлда болар...» Мухаммет бу сөзлери хер гүн өвран-өвран гайталаярды, сөйгүлисиниң нурана кешбини гөз өңүне гетирйәрди. Онуң иң говы гөрйән йылдызы «Зөхре» йылдызыды. Хер гезек оңа середенинде: «Сени ачан мен болсадым, онда сениң адың хөкман «Рейхана» боларды, чүнки Рейхана мениң йылдызым. Ол хемме боларды, чүнки Рейхана мениң йылдызым. Ол хемме йылдызлардан нурана, ол гиже-гүндиз мениң ёлума ягты сачяр, мени рухландыряр, маңа кувват берйәр» дийип, ичини гепледйәрди.

• • •

Ел узакды, агырды. Үргүн чәгелигиң ичи билен ёлсуз ерден ёл ясап, гуюдан-гуя, ойдан-оя азындан ол

гүн ёл йөремелиди. Хайсыдыр бир гуя тизрәк етмек үчин жөвзалы ыссыда-да, тозан гатышыклы гүйчли шемал туруп, бир әдим төверегиңи гөрүп болмаян хасатда-да ёл йөрелмели вагтлары аз болмаярды. Тебигатың шатысына диңе үсти агыр йүкли дүелер хем-де ынсан чыдаяр. Гүйчли, ичинден от болуп гечйән шемал туранда, Гарагумуң мөр-мөжеклери: алакалардыр земзенлер хем өз хинлеринден чыкып билмейәр...

Ёл угрундакы гуюларың кәбириниң башында екеже дүйп агажам ёкды. Хер ким оңардыгындан өзүне сая ясанмалыды. Дем-дынч үчин дүшлененде, Абдылла Мухаммедиң янына гелерди. Оларың иййән тагамларам бирди. Пейнир, гурадылан балык, эт ве бейлеки хурушлар яш алымларың хөреклериди.

Бу гүнем кервен нобатдакы гуйының башында йүк яздырды. Хеммелер ерлешип, маллар сува якыландан соң, дүекешлере герекли юмушлары табшыран Абдылла Мухаммеде йүзленди:

— Бу ыссы чыдар ялы дәл, Мерве голайлашяндыгымызың аламаты бу — дийип, Абдылла Хорезминиң ики-үч таягы чәгә дүртүп, оларың үстүне көне-күшүл затлары атып, ясан көлегесине өзүни атды.

— Догры. Биз Балх дерясындан дашлашдыгымызча хованың гызгыны артяр. Мерв велаятында хованың ыссылыгы Хорезмдәкиден ёкары. Мунда гизлин сыр ёк, хеммеси дүшнүкли, йөне мен башга бир задың сырыны ачып билмейәрин — дийип, Мухаммет аладалы гепледи. Абдылла:

— Гойсана, Мухаммет, сениңем бир билмейән задың болармы? — дийип, келлесиндәки телпеги чыкарып, келлесини сыпады. Хорезмде ол селлели гезйәрди. Ёлда велин салкын болар ялы телпек гейипди.

— Йөне вагты гелер, билерин — дийип, ынамлы геплән Мухаммет ене-де дымды.

— Билерин диййән затларың нәхили затлар-айт, бизем билели-дә?! Еке өзүң хезил эдип отурма! — дийип, кервенбашы дегишмекчи болды. Кәвагт онуң еңилже дегишме билен дартгынлыгы говшадян вагтлары боларды. Хорезмиде велин вәшилик, ёмак аз габат гелйәрди. Ол аграсды.

— Сен агшамларына асмана, йылдызлара, бейлеки сайярлара середйәрмиң?

— Середйән, бу совалы нәме үчин бердиң?!



— Хич хили тәзелик, тәсинлик гөреңокмы?

Мухаммедиң нәме дийжек боляныны дүшүнип билмедик Абдылла бирбада нәхили жогап бержегинем билмеди. Шонуң үчинем:

— Мухаммет, нәме дийжек болсаң, дүшнүклирәк болар ялы эт. Айтжак задың төверегинде айланып йөрме. Хәзир нахар гетирерлер, гүнорта нахарыны иймегиң вагтам голайлап йөр — дийип, аягындакы көвши чыкармага башлады.

Хорезми сесини чыкармады. Ол өз пикири билен гүмра болуп отырды. Абдылла көвшүни чыкарып, халычаның үстүнде аркайын орнашансоң, Мухаммет:

— Абдылла, гижелерине ёл йөремегиң бизиң ялы астрономлар үчин пейдасы көп. Асман гиңишлигине, йылдызлара, оларың ерлешишине, Айың херекетине сын этмек ялы якымлы леззет ёк ахыры. Шу ерде мени бир ягдай гызыкландыряр. Мерве голайладыгымызча йылдызлар улалян ялы, асман хас арасса, гиң ялы болуп гөрүнйәр. Мен мунуң себәбини билип билемок. Йылдызларың ерлешишинде велин үйтгешиклик ёк. Сен бу ягдая нәме диерсиң? — дийип, достуның пикирини билмек иследи.

— Мен инди үчүнжи гезек Мерве барярын, эмма бу ерде өз асманымыздан үйтгешик зат гөремок. Догрусыны айтсам, гүндизине кервениң иш-аладасы мени халыс ядадяр, гижелерине йылдызлары өвренмәге межалым ёк. Себеде гирдигим укым тутяр. Онсоңам нәме, мен көпленч ат үстүнде. Бу гезек сен янымда боланың үчин өзүме-де себет алайдым — дийип, Абдылла төнүсинден геленинден соң, Мухаммет совалыны гайталамады. Бирнеме гарбананларындан соң, Хорезми гуйы хем-де онуң төверек-дашы билен танышмак үчин еринден турды. Абдылла:

— Мен бу гуя белет, онсоңам шу вагт бирнеме иркиләйсем, азажык дынч алайсам диййәрин. Салкын дүшүп башлансоң, ёла дүшмели боларыс. Биз хәзир ёлуң иң агыр улгамында — дийди.

— Гечен ики гүнлүк ёлумыз хем еңил болмады. Хорезмде булар ялы ыссы боланокды. Дүекешлеримизе, дүелере «берекелла» диййәймели. Жокрама ыссының, дыза етип дуран чәгели ёлуң хөтдесинден шулар гелйәр.

— Айдянларың хакыкат. Шулар ялы дүелер, шу-

лар ялы дүекешлер болмаса, булар ялы узак хем агыр ёла чыкып болмаз. Йөне «биз хәзир ёлуң иң агыр улгамында» диемде мен башга зады гөз өңүнде тутдум.

— Ол нәхили башга зат, Абдылла, айт, бизем эшиделиң!

— Бу гүррүңи мен нахар ийип отуран махалымызда гозгамакчы болдумам-да, «гел, аркайын бир гарбаналың» дийдим, дилими ярмадым. Бу желагайлар, доганым, гаракчыларың көп габат гелйән ери...

— Онда, биз «Жанахыр» гуюсында-да — дийип, Мухаммет Абдылланың сөзүни бөлди. — Мен бу гуйының башында турян кыяматлар хакда көп эшидипдим. Маңа бу ер хакда Барака ага-да, башгалар-да гүррүң берипдилер.

— Өзүң гөрдүң-ә, достум, биз үч гүнләп, тә шу ере гелйәнчәк, хич ерде гуйы гарасыны гөрмедик. Ел агыр, ыссы хайыңы аляр. Өзүмизи шу гуйының башына зордан атдык. Бизиң гөрен хорлугымызы Хорезмден гайдан кервенлериң әхлиси гөрйәр...

Абдылла сакынды. Ол гышарып ятырды. Туруп отурды, йүз-гөзүниң дерини сүпүрмәге башлады. Бу ягдайдан пейдаланан Хорезми:

— Ядап, лүти чыкып гелен кервен йүк яздырып, бирнеме парбанан бадына сүйжи ука батяр, шо бада-да онуң үстүне гаракчылар дөкүлйәр. Гаракчыларда рехим бармы нәме? Бирнәчәңи пырып-гыржаяр, бирнәчәни байлыгындан эл ювдуряр. Сен шуны айтжак болянсың, Абдыллам — дийди.

— Мениң пикирими билипсиң. Гөрйән велин, математика билен мешгул болян адам бейлеки бириниң пикирлеринем хасаплап чыкарып билйәр өйдйән. Иене, достум, сен хич затдан горкма, Мамун халыф гене, достум, сениң лели бәри гаракчылык азалыпдыр. Онсоңам, мен сениң экидип, хөкүмдара элинже табшырмакчы — дийип, Абдылла дегишди.

Мухаммет онуң дегишмесине әхмиет бермеди, чыны билен гүрледи:

— Гөрйәңми, Абдылла, нәхили габахатчылык! Кимлер гара дерини дөкүп зәхмет чекйәр, байлык топлаяр, кимлер болса онуң топланларыны зорлук билен элинден гапрып аляр. Өз задыны бермежек болянлар болса ягты жахандан эл үзмели болялар.



— Менем шу дийдимзорлук билен хич ылалашып билемок. Ынсана зорлук этмек ялы ярамаз зат ёк. Йөне, нәтжек, дурмуш шейле-дә, адам дөрәли бәри таланчылык, кесекиниң байлыгына гөз гыздырмак, оңа каст этмек бар-да.

Гүррүң шейле хәсиете эе болансоң, Абдылла укудан ачылды. Мухаммет хем чөке дүшүп, онуң янында жайлашып отурды.

— Белки, сениң айдяның догрудыр, Абдыллам — дийип, Хорезми аграслык билен гүррүңе башлады. — Эмма бизе бир зат аян. Гудратлы Аллатагала-да, ягшызадалар хем адамларың арасындакы шу зейилли сәвликлери халамандырлар. Муңа кераматлы Гурханам гүвә гечйәр.

— Догры, онда «кесекиниң малына гөз гыздырмаң» дийилип телим сапар айдыляр ахыры. Адамларың хеммеси деӊ дәл-дә, араларында шейтаның алдавына душйәнлери бар. Ине, дүнйәни булаянлар шолар.

— Адамлар бир хакыката дүшүнселер, бу затлар болмаз. Бир адамың еке өзи хич вагт яшап билмез. Ол өз ийжек-ичжек, гейжек затларыны бир өзи тазанып билмез. Ол душмана гаршы гөрешде-де, иң бәркиси, вагшы хайванлардан горанмакда-да асгын гелер. Догрусыны айтсак, шу затлара гадымыетиң адамлары дүшүнип, топар-топар болуп яшапдырлар. Шонда бир-бирлериниң задыны огурламандырлар. Эгер-де кимдир бири огурлык эдэйсе, оны өлдүрипдирлер...

— Рехимсиз херекет, йөне адалатлы — дийип, Абдылла достуның сөзүни бөлди.

— Менем шоны айтжак болян, огрулара өлүм жезасының берилмеги шо махаллар адалатлы хасап эдилипдир. Шейтмесең болжак дәл экен, онда зады огурланан ажындан өлмелиди.

— Хава-да, о вагт өнүмчилик гураллары, ав авламагың серишделери дийсең йөнекейди. Адамлар балыгы дагынам эл билен тутупдырлар ахыры. Шейле боланда балыгы ислендикче тутуп болмаз. Хайсы бир зада серетсең, билелешик әхени дуюляр.

Абдылла хем досты ялы тарых биленем гызыкланярды, йөне ол тәжириң оглы болуп, сөвдагәрлик эдйәндиги үчин адамларың яшайшына, хал-ахвалына хас сиңңин үнс берйәрди. Бу меселелерде Хорезми-

ден пес дурмаярды. Шонуң үчинем пикир алышмак, ёлдашлык чекелешигини гечирмек буларың икиси үчин-де якымлыды.

— Абдылла, мен бу гүррүңи сөвда сырыкдырҗак болян. Эгер-де бир адам өзүне герек затларың хеммесини өндүрип билмесе, онда адамларың арасында бир дүшүнишмек болмалы ахыры. Бири галла өндүрмели, бейлекиси күйзе ясамалы, ене-де бириси парча докамалы. Гараз, хер ким башарҗак ишини этмели. Онсоң адамлар өз өндүрен затларыны бир-бирлери билен алыш-чалыш этмели. Шейдип адамлар яшамалы ахыры. Юваш-ювашдан йөрите шу иш билен мешгулланян адамлар пейда болуп, өндүрилйән өнүмлери бир ере топлап, шолары герекли адамлар алар ялы эдйәрлер. Олар соңабака харытлары кесеки юртлара-да чыкарыберйәрлер. Ол адамлара тәҗир диййәрлер...

Абдылла ибн Барака Хорезминиң адамзат җемгыети хакдакы пикирлеринден хабарлыды. Онуң нәме дийҗегинем билип дурды. Шонда-да Мухаммедиң сөзүни бөлмән диңледи. Досты болса башга-да көп зат айтды.

— Мениң айтҗак болян задым, сөвда азат болмалы, адамлар өз харытларыны бир шәхерден бейлеки шәхере, бир юртдан бейлеки бир юрда аркайын гечирип билмели. Бизде хәзир шу хили шерт дөредилене нок — дийип, Мухаммет сөзүни җемледи.

— Гаракчылык, адам таламак хемме ерде бар. Геченйыл Мервден Мекгә хаҗа гиденлериң үстүне-де чозупдырлар. Йигрими адамың бәшиси өлдүрилипдир. галанлар болса янларында бар затларың хеммесини берип, зордан аман галыпдырлар. Бу вака Рей[1] шәхериниң голайында болансоң, дири галанлар өзлериниң шо шәхере атыпдырлар. Зыяратчыларың арасында Солтанлы пир хем бар экен. Онуң болса Рейде аслы хорасанлы тәҗир таныш яшаярды. Ол Мервде көп сапар болуп, Солтанлы пириң дуз-чөрегини ийипдир. Ине, шол тәҗириң кервени билен Солтанлы пириң топары саг-аман ватана доланып гелипдир.

— Онда олар Кәбә ченли ёлларыны довам этдирмек ислемәндирлер-дә — дийип, Мухаммет пикирини айтды.

— Рейли тәҗир, ады мениң ядымда дәл, өрән оңат, сахы адам экени. Ол мыхманларыны бир хепделәп ийдирип-ичиренден соңра, Мекгә гитҗек болсалар-да, Мерве гайтмакчы болсалар-да, ёл харажатыны өз үстүне алҗакдыгыны айдыпдыр. Йөне Солтанлы пир: «Саг бол, достум, бизиң Кәбә бармагымызы Таңры оңламаян боларлы. Шонуң үчинем биз гаракчыларың элине дүшдүк. Инди биз ватана гайдалы. Сениң эден ягшылыгыңы хич хачан унутман» дийипдир.

— Догруданам, Абдылла, тәҗир зор адам экен. Онуң бу эден ягшылыгыны эдип билҗек ынсан аз-аздыр. Огурлык, зорлук хакда көп зат айтса болар. Йөне мени адамларың арасында хайыр ишлери эдйәнлериң шер ише баш гошяндан көпдүги бегендирйәр. Вагт гелер, шонда адамлар бир-бирлерине оңат дүшүнерлер. Мал дийип, байлык дийип, бир-бирлерине зорлук этмезлер. Багтлы, болелинликде, хич кимден ве хич затдан горкман яшамага Худайың ярадан хер бир бендеси мынасып ахыры.

Абдылла яш алымың ой-пикирлериниң адамзадың гелҗеги хакдадыгына дүшүнип отырды. Онуң өзи хем бу барада кән келле дөвйәрди. Адамларың арасындакы ярамаз гылык-хәсиетлер диңе бир огурлыкдан я-да гаракчылыкдан ыбарат дәл. Җемгыетде башга-да ногсанлар көп. Халкың соватлы векиллери болан Хорезми билен Абдылланы шу затлар ынҗалыкдан айырярды.

Кервенбашы инди бу гүррүңи гоймагы, Хорезмә гуйыны гөркезмеги йүрегине дүвди.

— Белки, Худай, сениң диениң хасыл болсун. Хемме адам бейик Алланың өңүнде деңдир. Йөне хер ким өз орнуны билсе, Аллатагаланың беренине кайыл болса, хәзир бизиң гөрүп йөрен шер ишлеримиз болмазды. Өзүң билйәң, бу меселе өрән улы, бу хакда гиңден гүррүң этмәге бизде ене-де май болар. Бизиң ёла дүшмели вагтымыз голайлады. Мен саңа гуйыны гөркезейин. Бу гүн хернәме-де болса галагоплук ёк, шу ерден саг-аман уграсак, соңра Мерве ченли бизиң ынымыза гелен болмаз.

Хорезми сесини чыкарман еринден турды. Гуйы

---

[1] Рей — хәзирки Тәхран шәхери.

буларың дүшлән еринден узакда дәлди, отуз-кырк әдимликдеди. Достлар тиркешип баранларында, гуйының башында бәш-алты адам мешиклерини сувдан долдурып дуран экенлер.

Гуйы о диен чуң дәлди. Мунуң шейледигини Мухаммет мешиклере дакылан танапы гөрен бадына аңды, чүнки оларың узынлыгы ики гулачдан гечмейәрди. Гуйының төвереги арассады, өлжерип дурды. Өлем болса от-чөп битмәнди, себәби бу ери хәлишинди дебисгиленип дурды. Хорезмини бир зат хайран галдырды. Ол: «Гең галмалы, төверек-дашы үргүн чәге, чәге депелери. Шоңа гарамаздан, ериң йүзүне хас голай чуңлукдан сув чыкып дур, Худайың гудраты улы» диййип ичини геплетди. Абдылла болса гуйы хакдакы гүррүңе башлады:

— Бу гуя «Жанахыр» диййәрлер. Йөне мунуң ады адамың өлүми билен баглы дәл. Гуйының дөрейши хакдакы йөргүнли роваятда шейле диййилйәр: Гүнлериң биринде Гөкли диен тәжир кервен гурап, Мервден Хорезме угранмышын. Кервен шәхерден чыкып, ики мензил ёл геченсоң, чөлде гүйчли ел туруп, харасат гопяр, бир әдим яныңдакы адамыны гөрүп болмаяр. Гөкли кервениң өңүнден баряр экен. Ол яныңдакы ёла белет адама: «Сен кервениң башыны чекибер, мен ызына дүшейин, ыза галып, соңра кервени тапмазлыгам болайжак затдыр» диййип, мүнүп отуран эркегиниң бурнуны ызына өврүйәр. Гөкли дүеини бейлекилериң ызы билен сүрүп башлаяр. Бирсалымдан бейик депәниң үстүне чыкярлар. Шо вагт шейле бир гүйчли харасат гопупдыр велин, онуң өңүнде дурар ялы болмандыр. Шонда Гөкли дүеден йыкылыпдыр, онуң келлеси ерде ятан ёгын ожар төңңесине дегип, өзүнден гидипдир. Даң атып, гүн гүшлук болянча оны гөзлән хем болмандыр. Өңден барянлар кервенбашы ыздан гелйәндир диййип пикир этселер, ыздакылар онуң апы-тупан вагты кервениң ызына дүшениңден бихабардылар. Гөкли өзүне геленде, Гүн ййәм найза бойы ёкары галан экен. Төверекде кервенем ёк, онуң мүнйән эркегем гөрненок. Дүе бейлекилериң ызына дүшүп гидиберипдир...

— Дүе ат дәл-дә. Бедев болан болса, эесини еке ташлап гитмезди — диййип, Хорезми сесленди.

Абдылла сөзүни довам этдирди:



— Шейдип, Гөкли еке галыберипдир. Ол чөл билен баша-баш сөвеше гирипдир. Ел-ыз ёк, туланың ойнундан соң бу желагайлара адамың аягы, атдыр дүйәниң тойнагы дегмедик ялы болупдыр. Гөкли үч гүнләп үргүн чәгелериң арасында айланып ёл, сув гөзләпдир. Халыс гүйчден дүшүп, сувсузлыкдан учурсыз хорланыпдыр. Ол өзүнден гидип, шу гуйының еринде йыкылыпдыр. Нәче вагт ятаны белли дәл, йөне өзүне геленсоң, ашагындан салкынлыгың уряныны дуюпдыр. Эли билен чәгәни элләп, ызгарың бардыгыны билйәр. Соңра дызына чөкүп, ики эли билен ер газып башлаяр. Хениз бир гарыш газманка, чәге эййәм палчыга өврүлйәр, ене-де бирнеме газансоң, чукура йыгнанан сувуң дурланмагына гарашман, ләбиклигине гошавучлап ичип башлапдыр. Шейдип, жанының ахырында сува етип, өлмән галыпдыр. Шонуң үчинем гуйының ады «Жанахыр» болупдыр.

— Муны ким газдырыпдыр?

— Газдыранам Гөкли тәжириң өзи. Сув тапансоң, шу ерде ол бир гиже ятыпдыр. Эртеси хол гайрадакы депәниң үстүне чыкып, ыссы мазалы дүшйәнчә отурыпдыр. Ыссы дүшенде сувуң янына гелип, Гүн өйлә аганда, ене-де шол депә чыкыпдыр. Хорезмден гелйән бир кервен Гөклини гөрйәр. Гөкли болан вака80 кервенбаша гүррүң берйәр. Олар шу ере гелип, йүк яздырярлар. Хернә оларың янында үч-дөрт саны пил хем бар экен. Аз салымың ичинде бир гулач чуңлукда гуйы газыляр. Ине, достум, «Жанахыр» гуюсының шейле тарыхы бар.

Роваяты диңе бир Хорезми дәл, эйсем мешиклерни сувдан долдуран ёлагчылар хем хезил эдип диңледилер.

— Көп саг болуң, хорматлы кервенбашы. Шу ерден нәче сапар гечен, дерде дерман сувуны ичен болсам-да, мен гуйының пейда болшуны билмейәрдим — диййип, йигитлериң арасындакы чокга сакгал яшулы Абдылла миннетдарлык билдирди.

— Абдылла, менем саңа саг бол айдярын. Роваятың эсасында хакыкат бардыр. Шол хакыкат болса шу гуйының кимдир бири тарапындан газыландыгыдыр. Ол ким болса-да, адамлар үчин улы согап иш эдипдир — диййип, Мухаммет хем өз пикирини айтды.

— Согап иш көпдүр, йөне чөл адамларына сув

берип билйән адамың газанян согабыны хич ким тазаныл билмез. Себәби ол адамлары догры гелен өлүмден халас эдйәр, олара жан берйәр. Гой, шу гуйыны газдыраның ятан ери ягты болсун, жайы женнет болсун, неберелериниң яманлыга йүзи дүшмесин — дийип, Абдылла гоша тарап йөреди. Ызына өврүлибем:

— Адамлар, Гүнем Гүнбатара гечип, ашаклап уграды, ёла дүшмели вагтымыз болды, бирнеме тиҗениң — дийди.

Бирнеме дем-дынч алнансоң, «Җанахыр» гуюсындан етерлик сув алып, кервен өзүниң ёлуны довам этди. Мухаммет инди себедиң ичинде дәлди. Ол хем бедеве атланыпды, Абдылланың гапдалындады. Гүн ашаклапды, хова бирнеме салкынлашыпды, дөшүңи якымлы шемал сыпалаярды. Кервен «Җанахырдан» барха дашлашды. Алаң-алаң депелериң онларчасы эййәм ызда галыпды. Гылычларыны гынындан чыкарып, эллеринде гөтерип гелйән кервен горайҗыларам, дүекешлерем инди бирнеме рахатланыпдылар. Олар гылычдыр пычакларыны гынына салып, гепләп-гүлшүп, шовхун эдип барярдылар.

— Худайың өзи бу гезег-ә бизи гаракчылардан совды, сонунам гөрүбермели болар-да — дийип, Абдылла Мухаммедиң йүзүне гүлүп гарады.

— Гаракчылара габат гелмәнимизе шүкүр этмели, йөне олар саташаянда-да бизиң кервенимизе дишлери өтмесе герек. Бизиң өзүмизден, дүекешлерден башга-да Барака ага йөрите харбы тәлими алан, окъяйы оңат атян, гылыҗы кесгир сайлама йигитлериң йигримисини бизиң янымыза гошды ахыры — дийип, Хорезми достуна җогап берди. Абдылла:

— Хорезмиң улы алымыны Мервиң хөкүмдарының гашына саг-аман алып бармак өрән җогапкәрли иш. Какам муңа оңат дүшүнйәр — диенде, Мухаммет:

— Абдылла, дегишмәңи гойсана, гаракчыларың пейда болмагы мүмкин болан чагында-ха, дегишме ядыңа дүшенокды — дийип игенди.

— Ёк, достум, бу гезек мениң чыным. Биз өз адамларымыз биленем гаракчылардан горанып билйәрис, бизиң үстүмизе чозул, эйгилик гөрен ёк. Йөне өзүң билйәң, хер бир чакнышык ганлы боляр. Өлен, яраланан тапыляр. Кервенде яраглы адамларың көпдүгини билен гаракчылар велин, топулмага йүрек эдип билмейәрлер. Какам бу ягдая оңат дүшүнйәр.

Абдылла сөзүни соңлан бадына йүз-йүз элли әдим өңден барян ики атлының ызына өврүлип кервене бака ат саланыны гөрди. Ол голуны атлылара узадып:

— Бу нәмәниң аламаты, олар нәме гөрдүкә? — дийип, Мухаммеде йүзленди. Алым элини гылыҗының етиренини дуйман галды.

— Рахатлан, Абдылла, нәме боланыны хәзирҗик билерис — дийди. Онянча атлылар етип гелдилер.

— Абдылла ага, ёлумызың угрундакы депәниң үстүнде бир әпет зат отыр. Алла билсин, ол нәме, дөвми я башга бир вагшы хайванмы, биз билемзок — дийип, яш йигитлериң бири ызындан ягы етип гелйән ялы чалт-чалт гүрледи.

— Ханы, өзүңи дүрсе, ховлукман гүрле. Бу желагайларда дөв нәме ишлесин? — дийип, Абдылла асуда хем ынамлы гепледи. Хожайынының хем-де онуң янында дуран бейик алымың рахатлыгы, аркайынлыгы яш йигиде улы тәсир этди. Ол өзүни эле алып, депә тарап голуны узаданда, депе-де, онуң үстүндәки гарантлы ялы болуп дуран зат хем эййәм гөрнүп дурды.

— Ханха, оны шу ерденем гөрүп боляр, агам!

Элбетде, депе алты йүз-еди йүз әдимден даш дәлди. Онуң үстүнде отуран ышарат пенҗесине уллакан йыланы гысып, төверек-дашына гөз айлап отуран әпет чөл бүргүди ялы болуп гөрүнди. Абдылла атың башыны чекмеди:

— Мухаммет, ол отуран бүргүт ялы-ла. Нәме болса-да, биз инди херекетимизи тогтатмалың.

— Догры айдяң, аяк чексек я-да ыза гайтсак, онда горкдугымыз болар. Йөне ок-яйлы йигитлери өз янымыза чагыралы, галанынам гөрүберерис — дийип, Мухаммет маслахат берди.

Абдылланың йигитлерине гөркезме бермек герек дәлди. Эййәм хеммелер ярага япышыпды, горагчы йигитлерем кервенбашы билен Хорезминиң янына йыгнандылар. Оларың бир бөлеги атлы, бир бөлеги болса дүелиди. Ок-яйлар ве гылычлар хәзирленипди. Депәниң үстүнде отураның адамдыгы инди аян болды. Ол гара донлы, гара телпеклиди, эмма гымылдаман отырды. Кервен билен арасында элли әдим ер галан-



Зак. 664 — 2

да-да ол еринден турмады. Абдылла өз пикирини дашына чыкарды:

— Бу азашып еке галан адама меңзәнок, еке болса-да, өзүне гөвни етйәр. Гөрйәңми, Мухаммет, ол келлесинем галдыранок. Шу ерде бир сыр-а бар.

Мухаммет хем бүргүт ялы болуп отуран адамың болшуны гең гөрйәрди. Ол:

— Абдылла, гыссанма, хәзир хемме заады билерис — дийди.

Кервениң башы депә ярмашып башланда, отуран пыяда саг голуны ёкары галдырып:

— Дуруң! — дийди.

Абдылла атың башыны чекди, гапдалындакылар хем сакланды.

— Би кимиң кервени?

— Хорезмли тәҗир Бараканың кервени.

— Кервенбаша ким диерлер?

— Абдылла ибн Барака.

— Диймек, кервенбашы Барака тәҗириң өз оглы.

— Хава, сизиң өзүңиз ким боларсыңыз? — дийип, Абдылла сорады.

— Маңа Лүти батыр диерлер, сиз нәме, мениң адымы эшитмәнмидиңиз?

Бу ады эшиден Абдылла тисгинип гитди. Лүти батырың көп адамың ганына галандыгыны диңе бир Абдылла дәл, эйсем, кервендәкилериң хем көпүси билйәрди. Шонуң үчинем оларың арасында хышы-вышы башланды. Лүти батыр еңсесине өврүлип, голуны булап гойберди, еринден турды. Кервениң өңүнде хуттшир-пелең пейда болан ялы болды. Онуң сых-сых болуп дуран мурты, гараягыздан гелен хырсыз йүзи, агы гызарып дуран гөзлери көплериң суссуны басярды.

Абдылла билен Мухаммет Хорезми алҗырамадылар. Олар башларыны дик тутуп дурдулар. Гөз ачып-юмасы салымың ичинде отуз-отуз бәш йигит онуң хузурында пейда болды. Олар сердарларының гөркезмесине гарашып хешерленишип дурдулар. Лүти батыр сатанлак, даяв гыр бедевиң жылавыны өз элине алып:

— Барака тәҗириң кервени дийсене — дийип, көп манылы гепледи. Ол ойланярды, атың жылавыны гойберип, о яна-бу яна йөрейәрди. Нәме этҗегини хениз кесгитләнокды. Бу кервене гүйҗи етмеҗегине онуң биреййәм гөзи етипди. Эмма иймәге зат ёкды. Өңкүлер ялы чарвалары чапып биленокды, олары Мервиң хәкими Мамун ибн Решидиң атлылары гораярды. Кервенлериң хем хеммеси билен инди ойны деңгелмейәрди. Бу чөлде диңе ав авламак биленем яшамак кынды.

Лүти батырың болуп дуршы гаракчылара-да, хорезмлилере-де дүшнүксизди. Ол гырлышмага буйрук берҗекми я-да парахатлык билен кервениң ёлуны ачҗакмы, белли дәл. Нәбеллилик, дүшнүксизлик ики тарапы-да дартгынлылыкда саклаярды. Нәбеллиликден, көп гарашмакдан ярамаз зат ёкды. Эмма Хорезмиде чыдамлылык, нәбелли затдан горкмазлык хәсиети барды. Ылмы иш язып, хакыката етҗек болсаң, улы сабыр-такатлылык терекди. Хәзирем душманың өңүнде «Ханы, мунуң соңы нәме билен гутарарка, Лүти батыр гүйҗүниң бизден песдигини билйәр Бу хак. Йөне озал тумшугына какылмадык таракчы хайбат билен бизиң суссумызы басып, бир пейда гөрҗек боляр» дийип ичини гепледип дурды. Ол Абдылланың гахарының кекирдегине геленини гөрди. Абдылла бир әдим өңе әтләп:

— Сен, Лүти батыр... — дийип, хайбатлы гүрләп башлады велин, Хорезми онуң герденине элини гоюп:

— Гыссанма, Абдылла, рахатлан — дийип, онуң сөзүни бөлди. — Эдеп сакла, Лүти батырың яшы бизинкиден улурак, ханы, диңләлиң, ол нәме диййә. Эгерде элден-аякдан чыкыберсе, онда гүррүңи башгача эдәерис — дийип, догумлы гепледи.

Гылычларыны гынындан чыкарып дуран йигитлерем:

— Батыр гаракчы нәме диер өйдйәңиз. Онуң кәри урмак, өлдүрмек, таламак. Мундан говулыга гарашмалың-ла!

— Шу гезек ганхор билен беллисини эделиң.

— Юрдумызы ганхор, мугтхор гаракчылардан халас этмек үчин жанымызы гурбан этмәге тайяр, буйруң, тагсыр! — дийишип гытырышдылар.

Хорезмлилер «тагсыр» дийип Мухаммеде йүзленйәрдилер. Кервенлеринде үлкәниң бейик алымының бардыгыны олар билйәрдилер. Хорезминиң догумлы геплемеги йигитлере гүйч-кувват, ынам берди. «Таг-

сыр» сөзүниң көп гайталанмагы Лүти таракчынам ынҗалыкдан гачырды. Онуң йүзи-гөзи үйтгэп гитди. Ол ким барада гүррүң тидйәнинем билди. Шонда-да сыр билдирмезлик үчин:

— Тагсыр диййәниңиз ким боляр-айт? — диен болды.

— Ол үлкәмизиң бейик алымы Мухаммет ибн Муса ал-Хорезми. Хорасаның хөкүмдары Мамун ибн Решидиң чакылыгы боюнча Мерве баряр — дийип, Абдылла дабаралы гүрледи.

Гаракчыларың арасында хышы-вышы дөреди, довул турды. Хер ничик болса-да, олар юрдуң хөкүмдарының мыхманына зепер етирмекден горкярдылар. Шонуң үчинем дава-җенҗелсиз айрылышмагы өз баштутанларына дуйдурдылар. Хич зат эдип билмеҗегине халыс гөз етирен, йигитлериниңем мейиллерине дүшүнен Лүти батыр мекирлиге йүз урды:

— Барака тәҗириң кервенини таламак хыялым ёк. Хөкүмдарымызың гадырлы мыхманынам гадымы Мервиң еринде хош гөрдүк. Ёлуңызы довам этдирибериң, Алла ярыңыз болсун! — дийип, Лүти батыр янында гымылдаман дуран, гыздан гылыклы атына атланды.

— Ене гөрүшйәнчәк хош, Лүти батыр — дийип, Абдылла атының җылавыны силкеди.

Агыр кервен еринден гозганды, эмма адамлардакы ховсала хенизи говшанокды. Гылычдыр ок-яйлар эллериндеди. Олар таракчылардан хер зада гарашайҗалыдыгыны билйәрдилер. Шо вагт Лүти батыр:

— Абдылла ибн Барака, бирселлем аяк чекип билмерсиңми?! — дийип гыгырды.

— Билерин, нәме үчин аяк чекмәйин?! — дийип, Абдылла ёлдан чыкып, гаракчының янына гелерине гарашды. Хорезми хем достундан бәш-алты әдим аралыкда атының башыны чекди. Лүти батырың еке өзи гелди. Ол:

— Атларымызам ач, адамларымызам. «Кервен гелйәр» диен хабары эшидип, ики гүнләп, шу ёлы саклап ятдык. Бирнеме азык көмегини эдип билмерсиңми, бизиң хем сизе пейдамызың деген ери болар?! — дийип хайыш этди. Өмрүнде хайыш этмән, гаңрып алан адам үчин бу херекет өрән агырды. Абдылла муңа дүшүнип дурды. Шонуң үчинем оңа «Озалда шейле диен болсаң говы боларды» дийәймелиди велин, оны диймеди.

— Бәш чувал бутдай билен бир әркек берсем боларму? — дийип, Лүти батырдан сорады. Лүти батыр Абдылла улы миннетдарлык билдирди.

Улы кервен ене-де ёлуны довам этди.

• • •

Йүзден хем көп дүйәни бир хатара тиркәп, Мервиң демиргазык дервезесинден гирен агыр йүкли кервен хич кимиң үнсүни өзүне чекмеди. Себәби гиҗе ярымдан агыпды. Көчелерде адамлар-а бейледе дурсун, ит-гушам ёкды. Барака тәҗириң кервениниң хемише дүшлейән кервенсарайы барды. Бу ерде онуң айратын җайлары болуп, ол җайлара башга хич кими кабул этмейәрдилер, ёгса Хорезмден кервен йыгы-йыгыдан гелйәрди. Барака ага шу кервенсарайы сатын алмак нниети билен онуң эеси Мухаммет ибн Абдылла билен бирнәче сапар гүрлешипди. Эмма мыхманхананы сатмага оны ләвнедип билмәнди.

Сөвданың ягдайы шейле: хер ким өзи үчин пейдалысыны этмәге чалышяр. Барака тәҗир кервенсарайы сатын алып, өзүне гечирип билсе, онда бары-ёгы бир йылдан оңа чыкарян чыкдаҗысы эп-эсли азалҗакды. Айратынам ол нахар-шам бабатда утҗакды. Кервенсарайда ишлетҗек адамлары эти, гөк өнүми базардан алып, өзлери нахар тайярласалар, хер бир тарапдан аматлы болҗакды. Биринҗиден, Мервиң базарларында ол затлар өрән арзанды. Икинҗиден болса, арып-ядап гелен адамлар арасса, тәзеҗе нахар ийип билҗекдилер. Мухаммет ибн Абдылла хем эдерини билйән адамды. Бараканың оңа хөдүрлейән пулы, зады көпди. Сөвдадан башы чыкмаян адам онуң агзаян бахасыны эшиден бадына разылык берерди. Мухаммет ибн Абдылла болса, бу сөвданың бир-ики йылдан өзи үчин нәхили гутарҗакдыгыны билйәрди. Шонуң үчинем Барака ага билен соңкы гезек дүшүшанларында:

— Агам, мен «бир гүнүм — хош гүнүм» этмәйин. Екеҗе кервенсарайым бар, мунам сизе сатсам, бир йылдан чагаларым ач галар — дийипди.

Догруданам, ибн Абдыллада башга гирдеҗи ёк диен

ялыды. Ол диңе бир кервенсарайда хызмат этмән, эйсем Бараканың харытларыны сатмага, базарың ягдайыны өвренмәге хем көмек эдйәрди. Элбетде, бу ишлерем мугтуна эденокды, белли бир мукдарда хак аларды. Ол барыпятан гарып дәлди, иследигиче пул чыкарып билйән бай хем дәлди. Ибн Абдылла йылйылдан байлашып гелйән орта яшларындакы адамды. Ол бу ишиң абыны-табыны алып уграпды, шонуң үчин оны сөвдада утмак аңсат дәлди.

— Мен сениң ягдайыңа дүшүнйән, Мухаммет. Кервенсарай саңа аз гирдежи беренок. Йөне сениң бу ерде йитирҗегиңи башга ерден алмага көмек эдейин. Мен саңа көп харыт карз берейин, сен бир-ики саны дүкан ач, өз дүканларың болар. Эншалла, ики-үч йылдан байлашып гидерсиң — дийип, Барака ага оңа теклип эдипди.

Дүкан эдинип, тәҗир болмак ниети Мухаммет ибн Абдыллада-да барды. Ол тәҗирлиги дүйшүнде-де гөрйәрди. Кервенсарайы сатып, бай болуп билмеҗегине-де дүшүнйәрди. Кервенсарай онуң оңат сөвдагәр болуп етишмегине хем көп көмек эдерди. Чүнки ол башга юртлардан гелйән сөвдагәрлер билен йыгы-йыгыдан саташып, нириден нәме алып болҗакдыгыны, нәмәниң нириде нәхили бахададыгыны билип билйәрди. Ол Нишапурдан, Машатдан, Ыспыхандан гелйән тәҗирлер билен хем сөхбетдеш болярды. Мерв Хорасаның пайтагты болансоң, агзалан шәхерлер биленем сөвда гатнашыклары оңат ёла гойлупды.

Мухаммет ибн Абдылла Бухарадан гелйән сөвдагәрлер билен арагатнашыгы ёла гоймага ымтылярды, чүнки Мервиң базарында ол ерден гелйән харытларың хырыдары көпди. Бухарада докалян маталар диңе бир халыфатда дәл-де, эйсем Хытайда-да, Гүнбатар юртларда-да говы гөрүлйәрди.

— Барака ага, берйән маслахатың үчин таңры ялкасын! Йөне мениң башга ниетлерим бар. Мен мата дүканларыны ачмакчы. Арада Бухарадан гелен бир тәҗир билен душушдым. Ол мени Бухараның матасы билен үпҗүн этҗекдигини айтды...

Барака ага онуң сөзүни бөлүп:

— Иним, сениң оңат маталары алҗагыңа мен ынанян, йөне матаның деригине сен нәме берип билҗек?! Бухар матасыны сатын алар ялы сенде етерлик пулам ёкмука диййәрин — диенде, Мухаммет:

— Айдяныңыз хакыкат, Барака ага, менде хәзир Бухар матасына етер ялы пул ёк — дийип, боюн алыпды. — Матаның деригине бир зат бермели болҗакдыгым хем хак. Өзүңиз билйәңиз, йүпек ёлы Мервиң үстүнден гечйәр. Мен чынмачынлылар биленем геплешип йөрүн. Олар маңа йүпек сатар, йүпеги алып Бухара, ондан алян матамы хем Чынмачына берерин. Гүнбатарлыларың гетирйән харытлары бизде арзанрак, Бухарада хем Чынмачында болса хас тыммат. Мен арзанрак алан харытларымы олара сатып билерин.

Барака ага Мухаммедиң максадыны диңләп, онуң герденине элини гойды. Икисиниң гөречлери чакнышансоң, яшулы йылгырды:

— Берекелла, иним, сен оңат тәҗир боларсың. Мен сениң гөз өңүнде тутян ишлериңи бозмайын. Мен сени оңат танамаян экеним, сен, түвелеме, түйс сөвдагәр болуп доглупсың. Мунча боланыңа гөрә, пикирлен, белки, сен менденем кәбир затлары сатын аларсың. Мен саңа башда карз берерин, сен олары сатаныңдан соңра мениң билен хасаплашарсың!

— Барака ага, таңрыялкасын, сиз маңа атамын этмедик көмегини этмек ислейәрсиңиз! Сизден нәме алмалыдыгым хакда-да ойландым. Озалы билен, маңа ок-яй герек болар.

Барака ага ибн Абдылланың йүзүне хайран галып серетди. Нәме себәпден ок-яй герекдигине деррев дүшүнди. Хорезмде ясалян ок-яйы хер бир адам чекип атып билмейәрди. Онуң үчин өрән гүйчли, түргенлешен адамлар герекди. Хорезмиң ок-яйына ислег улуды. Барака ага Мухаммедиң максадыны аңып:

— Сен Эйран ве Арап юртлары биленем сөвда арагатнашыкларыны гурамакчы-да, онда?! — дийип гызыкланды.

— Хут шейле, Барака ага! Йөне мен сизиң билен хызматдашлык этмекден хич хачан боюн гачырмарын. Сиз маңа бугдай, түви сатсаныз, мен сизе сув дегирмениниң үвейән унуны берерин. Өзүңиз ягшы билйәңиз, бизде ики йүз йылдан говрак вагтдан бәри дегирмен бар.

Бу гүррүңден бәри ики йыл гечипди. Мухаммет